

Tanulmányok

JÁRVÁNY, BETEGSÉG ÉS AZ AZOKHOZ VALÓ VISZONY A 17. SZÁZAD VÉGI EGODOKUMENTUMOKBAN

PANDEMIC AND DISEASE IN 17TH CENTURY HUNGARIAN EGO-DOCUMENTS

Balogh Judit

dr. habil. egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi és Művészeti Kar, Eger
v.balogh.judit@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a kora újkori Erdély történetének utolsó évtizedeire koncentrálva vizsgálja az ekkoriban jelentősen megszorodott egodokumentumokat, naplókat, emlékiratokat és levelezéseket. A vizsgálat fókuszában az áll, hogy a korszak emberei, férfiak és nők miként reagáltak a nagy járványokra, veszélyes pandémiákra. A kora újkor a Kárpát-medencében több szempontból is elősegítette a járványok elterjedését. Az egyik a klímaváltozás, a kis jégkorszak Alföldet mocsarasító és az átlagos hőmérsékletet csökkentő hatása, a másik az egymást érő háborúk a 16–17. század folyamán. Ezek eredményeképpen a három részre szakadt ország területén több súlyos járvány is pusztított. A korszak pandémiái közül természetesen a legfélelmetesebb a pestis volt, amely Erdély-szerte 1677–1679-ben szedett sok áldozatot. A tanulmány a pestis mellett a himlő megjelenését, és az egodokumentumokban erre adott válaszokat mutatja be. A történettudomány már számos szempontból közelített a járványokhoz, de ezek lenyomatait a magánírásbelségekben még kevésbé kutatta. A korszak nagy napló- és emlékiratírói, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Nemes János vagy czegei Wass György memoárjai éppen úgy szót ejtettek az egészség-betegség kérdéséről, mint a betegségek tüneteiről, az orvoslás lehetőségeiről és az ezekkel kapcsolatos érzelmekről, félelmekről, reményekről is. Érdekes, hogy míg a Habsburg-területeken ekkorra már léteztek központi járványügyi szabályozások, addig Erdélyben egyáltalán nem találkozunk ilyennel, sem karanténnal, sem elkülönítési utasításokkal. Az egyetlen központi utasítás az országos böjt megtartására vonatkozott a legsúlyosabb pestisjárvány idején. A naplók, emlékiratok mellett a tanulmány másik forrása Teleki Mihály kővári főkapitány kiterjedt levelezése. Teleki Mihály és felesége, Veér Judit, valamint rokonai, és Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány járványokkal kapcsolatos reflexióiban érdekes módon megjelenik a félelem, az orvosok iránti egyre nagyobb igény és az a változás is, hogy a szülők a gyermekeiket féltették a járványoktól.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to examine ego-documents, diaries, memoirs and letters in the last decades of early modern Transylvania, an epoch which saw a considerable increase in the number of such sources. It discusses how the people of the times reacted to dangerous diseases, and large pandemics. Conditions in the Carpathian basin in early modern times facilitated in several ways the spread of infectious diseases. Among these factors was climate change – the rise of wetlands in the Great Plain and the decrease in average temperature in the little ice age – as well as never ending wars throughout most of the 16th and 17th centuries.

As a result, several grave epidemics devastated the country which had been torn into three parts at the time. The most fearful of the diseases was, of course, the plague: in Transylvania it took an especially high death toll in the years 1677 to 1679. Besides the plague, the paper discusses the outbreak of smallpox and responses to it. Historians have researched pandemics from a variety of perspectives but relatively small attention has been devoted to its presence in private records. Significant writers of diaries and memoirs such as Miklós Bethlen, Mihály Cserei, János Nemes, as well as György Wass of Czege tackle the question of health and illness, disease symptoms, possibilities of medical cure as well as the emotions – fear, hope – associated with them. Interestingly, in Hapsburg territory disease control measures were already centrally established by this time, whereas in Transylvania no such measures – neither lockdowns, nor other strategies of separation – seem to have been adapted. The only central directive we know about was the introduction of a nationwide fast during the gravest period of the plague.

Besides diaries and memoirs the most important source we know is the extensive correspondence of chief captain of Kővár, Mihály Teleki. Besides, we encounter interesting accounts of the experience of fear, the increasing need for physicians, and, which is a change in emphasis, the worry of parents about their children on account of the epidemic.

Kulcsszavak: egodokumentum, pandémia, pestis, himlő, Erdély

Keywords: ego-documents, pandemic, plague, smallpox, Transylvania

A kora újkor magyarságának életében számos trauma halmozódott föl. Mohács és az ország három részre szakadásával az addigi magyar identitás átértelmeződött, megkérdőjeleződött, de minimum megerősítésre szorult. A folyamatos háborúk is komoly pusztítást és egzisztenciális félelmet váltottak ki. E sok trauma mellé minket ekkor ért el számos járvány, betegség,¹ ami részben a klímaváltozás (Ágoston–Oborni, 2000, 86–88.; Rác, 2001; Dobrovolný et al., 2010), részben a folyamatos háborúk okozta nagyobb mobilitás eredménye volt.

Ebben a korszakban a három részre szakadt országban általában, Erdélyben pedig különösen, szinte robbanásszerűen megnőtt a privát írásbeliség aránya

¹ Bár a pestissel a magyarság már Nagy Lajos korától találkozott, a járványok gyakorivá válása a 15. századra tehető.

(Hajnal, 1921; Hajnal, 1933; Horváth, 1931; Istványi, 1934), A 17. század végére már meglehetősen sokan leveleztek (Lampérth, 1918; Papp, 2012; Mikó, 1896), vagy írtak emlékiratokat (Bitskey, 1996, 225–261.; Cushing, 1984; Nagy, 2007, 555–567.; Bitskey, 1982, 985–998.; Makkai, 1994; Tóth, 2006), naplókat (S. Sárdi, 2014). Ezek természetesen sokfélék voltak, tényszerű, inkább adatokra és eseményekre szorítkozók vagy önreflexívek, elmélkedők. Szinte mindegyikben közös azonban a járványok megemlézése.

Jelen tanulmányban a 17. századi Erdély naplóiból és levelezéséből mutatom meg a kor emberének viszonyát a saját egészségéhez és a járványokhoz, amelyekkel együtt kellett élnie.

Hidvégi Nemes János, Háromszék főkapitánya több mint harminc éven át vezette a naplóját, amelyben számos személyes ima található. Az elsősorban év végen és évkezdetkor megfogalmazott imák visszatérő kérése az egészség Isten általi megtartására vonatkozott: „Nagy kegyelemmel és irgalmassággal bővülködő szent úr isten! Ne nézzed a mi sok bűneinket, hanem ingyen való kegyelmességedből áld meg ez új esztendő mindenféle bővséggel, minket is ez új esztendőben lelki, testi békességgel, egészséggel, csendes lelkiismerettel, hogy tégedet ez életben kezdet szerént a következőben vég nélkül dicsirhessünk, áldhassunk és felmagasztalhassunk, amen.” (Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekből, 1902, 536.) 1672 végén elsősorban azért adott hálát, hogy az ő és övéinek az egészsége megtartatott: „És így végeződék el ez 1672. esztendő minden emberi reménség felett Isten kegyelmességéből egészséggel, békességgel... kiért áldassék az ő szent neve mindörökkön örökké, amen, amen.” (Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekből, 1902, 536.) Bár a kor embere a maihoz képest sokkal inkább tartotta az élet részének a halált, még a betegségeket nagyon kevésbé részletező Nemes János is imáiban az első helyen említette az egészsége megtartását. A 17. század második felében megszorodott egodokumentumokban a szerzők számos alkalommal beszéltek az egészségi állapotukról, a saját és a közösségük betegségeiről, az őket veszélyeztető járványokról. Ugyanakkor meglehetősen eltérő módon viszonyultak a betegségekhez, csakúgy, mint a ma embere. Nemes János a hosszú naplójában szinte egyetlen betegség nevét sem említette meg, míg Bánffy Dénes vagy Teleki Mihály kifejezetten sok szót vesztegetett a járványokra, az ezekkel kapcsolatos hírekre, félelmeikre. A naplóíró, náluk egy generációval fiatalabb czegei Wass György szintén kifejezetten sokat írt ezekről, csakúgy, mint a számos betegséggel küzdő Cserei Mihály. Czegei Wass az 1681-es évet záró imádságában nemcsak az egészséget, de a pestist külön is megemlégte: „Én kegyelmes édes atyám istenem, őrizz engem minden elszenvedhetetlen kártól, veszélytől, betegségtől, valami nagy halálos bűnben való eséstől, gyalázzattól, ellenségtől, tűztől, víztől; magamat, házam népét s egész országunkat az rút döghaláltól...” (Czegei Wass György naplója, in: Nagy, 1896, 20.)

A pestis vagy dögvész Nyugat-Európában elsősorban a középkornak volt az egyik legfélelmetesebb betegsége, magyar területeken, így Erdélyben is a 15. századtól kezdődően pusztított igazán. A betegség eredetét nem ismerték (Ágoston–Oborni, 2000, 99.), gyógyítani nem tudták, de feltételezték, hogy a járványt a rossz levegő okozza. A pestis több megjelenési formája közül a bubópestishez vagy más néven mirigyfázishoz kötődött a „fekete halál” elnevezés, míg a tüdőpestis hidegebb időszakokban terjedt cseppfertőzéssel, az influenzához hasonlóan. Ez a legtöbb esetben három nap alatt halált okozott. A pestis vérmérgezéses formája, ami baktériumokkal árasztotta el a szervezetet, még ennél is rövidebb idő alatt végzett a betegekkel. Noha hozzánk viszonylag későn érkezett el a pestis, a kora újkor embere annyira tisztában volt annak a veszélyességével, hogy minden szörnyűség szinonimájává tette a szót. Bethlen Miklós például az önéletírásában egy általa nagyon gonosznak tartott kortársa, Szász János halála kapcsán írta: „Azt nem tagadom, hogy mikor láttam, hogy az ő irtóztató gonoszságainak pohara megtölt, és el kell veszni, hogy rajta nem örültem és az Istennek is hálát nem adtam rajta, ...de bizony azt is inkább azért, hogy az Isten az országot olyan rettenetes pestistől ... megmenti.” (Bethlen, 1980, 943.) Az örményeknek Bécsben jogokat kívívni kívánó és közben az erdélyi magyarság ügyével kapcsolatban ellenségesnek mutakozó örmény püspök kapcsán ugyancsak úgy fogalmazott, hogy „Nem a katolika religiót mondom én bitangnak, hanem az örményeket, akik merő pestisei a hazának.” (Bethlen, 1980, 883.) A pestis kifejezést Bethlen érdekes módon az önéletírásában egyszer sem a járványra, hanem mindig a számára legszörnyűsebbnek tűnő dolgokra használta, noha az ő korában többször is megjelent a pestis Erdélyben.

A járványok különösen fontos szerepet kaptak Teleki Mihály, Apafi fejedelem legjelentősebb politikusa és felesége, Veér Judit levelezésében, akik nagyon féltették egymás egészségét. 1665 januárjában a feleség írta férjének: „Pestis ellen való orvosságot nem láttam, de csak magára vigyázzon Kegyelmed, mivel még itt az pestis nem uralkodik, de oda ki, az mint hallom, igen halnak, melyen az Isten tudja, mennyit törődöm.” (Teleki Mihály levelezése, 3/401.)

A kor embere félelemmel tekintett a pestisre, bár a legtöbb vidéken ennek ellenére szabadon közlekedtek, Erdélyben nem volt karantén. Nemes János, Apafi fejedelem portai követe 1667 augusztusában Drinápolyból igyekezett szabadulni a járvány elől: „Én bizony valóban meglakám Drinapolt, de mind nehezebb immár itt maradnom, mivel az pestis is igen grassál itt.” (Teleki Mihály levelezése, 4/164.)

1675-ben Béli Pál székely főkapitány arról tudósította Teleki Mihályt, hogy „Az két Oláhországban pestis rettenetes van... jó volna onnan való passusokra vigyázni, mert azt onnan ide is elhosszú az dögvös emberek.” (Teleki Mihály levelezése, 7/56.) 1676 januárjában már úgy értesült, hogy „Havasalföldében az hun szünt volt is az pestis, újabban hozzá kezdett.” (Teleki Mihály levelezése, 7/156.)

1676 őszére a pestis eljutott Erdélybe is, Teleki Mihály úgy értesült: „Szomorúan értem, hogy ott is kezdettek pestisben halni.” (Teleki Mihály levelezése, 7/306.) Az 1677-es évben Cserei Mihály is megemlékezett róla, hogy egész Erdélyben tombolt a pestis: „Ebben az esztendőben nagy pestis vala az egész országban, mely a következő esztendőben is grassála. Az atyám engemet s a hugomot, mert akkor több gyermekei nem valának, közel Fogaras várához egy faluban a Havas alatt, bucsumi jószágában küldé, s ott voltunk az egész nyáron s őszön: Istennek hála, a fejünk sem fájt.” (Nagyajtai Cserei Mihály históriája, 1852, 96.) Noha Cserei Mihály családja nem számított még csak a székelyföldi nemesi elitbe se, a gyerekek elmenekítése a járvány elől már náluk is megjelent. Ez azonban még nem volt általános (Péter, 1996, 41–45.). A Cserei családnál jelentősebb Kálnoki Sámuel ugyanis kifejezetten arra intette a feleségét, hogy a fiuk betegségei miatt ne aggodalmaskodjon: „Az gyermekek betegeskedésén nem kell felettébb törődni, I[sten]re kell bízni.” (Papp, 2012, 75.)

Nemes János feljegyezte, hogy 1677. január elsejére az országgyűlés böjtöt hirdetett „Az Isten haragjának engesztelésére..., de igen kevesen szenteltük úgy, ahogy kívántatott volna.” (Hidvégi id. Nemes János naplója 1651–1686. évekről, 1902. 555.) December végén Lázár István, csiki főkirálybíró hivatkozott a pestisre levelében: „micsoda rettenetes Istennek látogató ostora volt rajtam az pestis miá, minden jószágomból kiszorulván úgy annyira, hogy cselédestől sokáig más ember háta megett kellett laknom. Végre látván feleségemnek is következő nyavalyáját, úgy kellett bátorságosb és alkalmazatosb helyre beköltöztetnem az pestis előtt cselédimet.” (Teleki Mihály levelezése, 7/624.) Látható, hogy ekkorra már nemcsak a gyermekek vagy a saját egészségük érdekében próbáltak a pestis elől elmenekülni, de a cselédek is menekítették. A pestisjárvány még 1678-ban is tartott, az év februárjában Bethlen Miklósnak sem sikerült a pestis miatt úgy eltemettetnie az apját, ahogyan tervezte: „Az szegény atyám haláláról az napokban írtam Kgdnek, most visszük szegényt Teremibe, hogy osztán onét Vásárhelyre vigyük temetni. Én ugyan bizony Szebenbe temetem vala, de az pestis, mely most Enyeden és más Scholáinkba grassál, azt el bontá.” (Teleki Mihály levelezése, 8/80.) Az év februárjában a pestis olyan mennyiségű áldozatot követelt Erdély-szerte, hogy a fogarasi országgyűlés az egész országra kiterjedő böjtöt rendelt el, amit azonban a katolikus főurak elleneztek, és nem is tartottak be (Szilágyi, 1893). Bethlen Farkas még 1678 júliusának végén is úgy látta, hogy „szerte uralkodó s naponként öregbedő pestis között” (Teleki Mihály levelezése, 8/235.) él. Augusztusban szintén ő írta, hogy „Az pestis itt benn szörnyen uralkodik, kivált Mezőségen és Szamos mellett.” Ősszel Teleki Mihály rezidenciáján, Kővár környékén is felütötte a fejét a járvány: „itt is pestisben kezdvén halni, tudom udvarnál irtózva néznének és így ha nem hínak, vagy az pestis nem szünik, nem megyek.” (Teleki Mihály levelezése, 8. 237.) Thököly Imre egy 1679 őszén Teleki Mihálynak írt levelében a Kassán és környékén pusztító pestisről adott

hírt: „hallatlan pestis volna Cassán, ... kétszázat is kivisznek temetni napjában Cassárúl, ezen túl annyira hálnak az emberek, Cassa felé némely faluban egy s két gazdánál több nem maradt, aratatlan maradt sok helyen az gabona; bizony már mi közinkben s belénk esett, most már az én szolgálomban is holtak immár s nemes emberek is, az inasimban is kettő is volt mirigyos. Isten kezében vagyunk, szabad velünk ő szent felsége.” (Teleki Mihály levelezése, 8,302., 538.) 1680-ban Sebestyén András, kinevezett erdélyi püspök és leleszi prépost egy Apafi Mihályhoz intézett levelében ekkorra a járvány lecsendesedéséről írt: „ő f’ge peniglen az istennek pestises ostora és távulvaló léte miatt tractának való holt és személeket nem rendelhetett; már most egy kevéssé megszűnvén a pestis, emiétett dolgoknak tractálását mlgos esztergomi érsekre bízta.” (Szilágyi, 1893, 17., 85.)

A korszak pandémiái közül a legtöbbször és a leggyakrabban a himlőről írtak. A fekete himlőként emlegetett járvány a tetet borító sötét színű pörkökről kapta a nevét. Európában a 17. század második felében kezdett elterjedni. A halálozási arány nem volt olyan, mint a pestisnél, de a gyerekekre nagyon veszélyes volt. Az ötévesnél fiatalabbak majdnem négyötöde himlőben halt meg. Az 1650-es évek elején Erdély-szerte sokan meghaltak benne, a járvány a fejedelmi családot sem kímélte. Meghalt II. Rákóczi György fejedelem Sárospatakon élő öccse, Zsigmond és a felesége, sőt maga a fejedelem, a fejedelemszöveg és a fiuk, Rákóczi Ferenc is megbetegedett.² Rákóczi György és Báthory Zsófia, valamint a fiuk is meggyógyult a betegségből, de a fejedelem betegsége idején Kemény János kormányozta Erdélyt, mert a rendek fel voltak készülve arra, hogy Rákóczi bele is halhat a himlőbe, csakúgy, mint az öccse. Ugyanakkor viszont úgy tűnik, hogy a betegség kétségtelen jelenléte ellenére nem történtek óvintézkedések, a közösségi események éppen úgy megtartottak, mintha nem lett volna járvány. A minderről tudósító naplóíró Nemes János a fejedelem bejárójaként a főurakkal, az udvarral együtt nem sokkal a fejedelem megbetegedése előtt még részt vett több olyan eseményen, ahol Rákóczi György is jelen volt. A betegség sokáig tarthatott, és nagyon megviselhette Rákóczit, Nemes szerint ugyanis csak áprilisban tért vissza a közéletbe, 7-én a havasalföldi vajda követeit fogadta, és templomba ment, először a betegsége után (Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről, 1902, 240.). Bethlen Miklós a himlő több változatán is átesett ekkor, gyermekként: „Anno 1653, mikor én még csak tíz és fél esztendő voltam, a hólyagos himlő erősen uralkodván az országban, én is megbetegedém belé, de minden testemen körülbé kétszázharminc volt csak, noha nagyok voltak. Hamar felgyógyulék, de ottan csakhamar minden

² Nemes János későbbi háromszéki főkapitány a naplójában érzelmek nélkül, lakonikusan számolt be minderről: „Februarius 5. Holt meg Rákóczy Zsigmond uram ő nga tizenkét s egy óra között...10. Betegedett meg a fejedelem. 11. Ütött ki a himlő rajta... 27. Betegedett meg a fejedelemszöveg, mind pedig Rákóczy Ferenc uram ő nga.” (Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről, 1902, 239.)

testem megrühesedék szörnyen, mintha kásával hintették volna meg, nagy viszketéssel; borbély egynéhány hétig gyógyított, minden ember himlő-maradványnak mondotta. Az alig múlék el, veres himlő jöve reám, mintha az egész testemet veres posztóval vonták volna bé; senki sem orvoslott, mint azelőtt a hólyagos himlőben, mert akkor Fejérvárott országgyűlésében az atyám ott volt, s doktor kúrált, de ekkor, noha Fejérvárott voltam, de sem atyám, sem doktor, sem a nagyobb mesterem Keresztúri Pál ott nem lévén, senki ügyiben gondot sem viselt reám, nem is akartam, mint gyermek s bolond, ágyban fekünni, nyárban volt ugyan a dolog. Elég az, harmadnapra mind elmúlék kívül a testemről, béüte, és én mind a két szemmemmel olyan nyavalyába esém, hogy fel sem nyithattam, csak szüntelenül folyt a könnyem rettenetes bőséggel éppen harmadnapig, úgy, hogy nem is ehettem különben, hanem kenyeret, húst élembe metélték, s mint a vak, tapogatva ettem. Harmadnap szinte egy kotyogós üvegből bort iszom vala, az ivás alatt nyílék fel a szemem, azután jól is láttam, a könnyezés is elmúlt, a himlő és egész betegség is odalett. E három mind egyvégtében volt, talán öt vagy hat holnap alatt. Ha igaz a doktorok értelme, hogy a himlő az embernek az anyja méhéből hozott anyai rossz vérnek maradéka, és hogy azt a természetnek vagy egyszer, vagy másszor ki kell a himlő által tisztítani, és azért ezer ember közül sem kerül el egy, az is nagy veszedelmével, experientia teste, így hát Isten kegyelméből én ezt a természetnek adóját üdején és könnyen lefizettem.” (Bethlen, 1980, 523–524., 627., 904.) Bethlen húga, Zsófia már menyasszony korában kapta el a himlőt 1668 májusában. Erdélynek azon a részén, Magyarózd környékén tombolt a himlőjárvány, és a családban vita is támadt azon, hogy Zsófia elinduljon-e onnan. Végül úgy döntöttek, hogy „ereszszék le a hintó bőreit”, ezzel próbálták védekezni a járvány ellen. Zsófia ennek ellenére elkapta a betegséget, és május elején meghalt. A Bethlen családban ezt követően 1703-ban pusztított a himlő, amikor Bethlen több gyermeke, sőt unokája is elkapta a betegséget. „a leányom... úgy meghimlőzék, hogy nemcsak az ő szép gyenge orcája vesze el, de az élete is alig marada meg. Bethlen Mihók, szép unokám [...] meghala; József fiam is a himlőben nehezen marada meg; Ágnes, Klára leányom is meghimlőzék.” (Bethlen, 1980, 523–524.)

Bánffy Dénes felesége, Bornemissza Kata a házánál lakó Boricza asszony himlőjéről tudósította rokonát, Teleki Mihályt. A levél egyrészt mutatja, hogy igyekeztek az orvosra bízni a betegségek kezelését, másrészt Kata megemlítette, hogy már a szolgáló első tünetei alapján a himlőre, ahogy ő nevezte, „öreg himlő”-re gyanakodott, és úgy vélte, hogy a kiütések megjelenése után a beteg állapota javulni fog: „Bizony rosszul vagy, mint olyan nyovolyában; öreg himlő leszen. Kegyelmed, édes Öcsém uram, tudakoznék az doktortúl, mit kellene mívelni, hogy mennél hamarább kiütne rajta, mert addig bizony meg nem könnyebbedik. Bethlen Ferenczné asszonyomnak is írtam egy levelet, mivel ő kegyelme jól megtanulta az orvosságát, mert az ő kegyelme gyermeki mind voltak abban az rút nyovolyában.” (Teleki Mihály levelezése, 1/165., 171.) Kata sorai mutatják,

hogy az erdélyi elit nőtagjai tudtak egymás családtagjainak betegségeiről, és a gyógyítás esetleges módjairól is tanácsot kértek egymástól. Két nap múlva további részletekről számolt be: „Igen rosszúl nincsen, hanem az torkát fájlalja ... küldene Kegyelmed valami torokfájásról való orvosságot, az ki meg nem ártana az himlőnek... félttem Kemény Annist, hogy reá ragad az himlő, mivel az öcsém szolgálóleánya himlősödék itt meg, Dobai. Én bizony mind azt mondom, hogy az hozzá ide, noha én nem hagytam itt benn feküdni, hanem az sütőházban.” (Bethlen, 1980, 627.) Ebből a levélből már kiderül, hogy Bornemissza Kata feltevése szerint egy szolgálólány vitte be a himlőt a családba, és az is, hogy fontosnak tartották az elkülönítést és a gyermekek fokozott védelmét. Ez látható Naláczy Istvánnak a fejedelmi udvarból Teleki Mihálynak írott levelében is, amikor Apafi egyik fiát (nevet nem ír, csak „kis gróf”-ként említi) a himlőtől féltette: „az kis gróf tegnap előttől fogva rosszul kezd lenni, fekszik, nagy forróságban vagy on rajta, félő, meg ne himlőzzék” (Bethlen, 1980, 904.).

1666 decemberében Teleki Mihály egyik embere számolt be a gyermek Thököly Imre himlőben történt megbetegedéséről. A gondos leírás betekintést nyújt a betegség tüneteibe: „tegnap déltájban annyira fakadozott volt ki az orczáskája, hogy majd nyavalyját ki nem tanulhatjuk vala, az kiről az borbély egyébaránt is úgy discourált, hogycsak az belső hévség ütött ki rajta, de ez éjjel három óra tájban annyira fakadozott ki minden testecskeje, hogy könnyű megesmerni, nem más nyavalyája, de az sűrő himlő vagy on rajta és az oly sok, hogy majd az testén alig találhatik oly helyecske, az ki ki nem pörsödezett volna. Az himlő kiütés után, légyen Istennek nagy hála, majd frissecskében látjuk lenni az iffiú grófocskát; nagy bizodalunk az felséges mindenható Istenben, csak három nap mulva is jobbadon adja dolgát.” (Teleki Mihály levelezése, 3/635–636.)

A korszakban talán Bánffy Dénes, Erdély legharciasabb főura félt a leginkább a járványoktól. A leveleiben folyton megemlítette, ha valahol feltűnt egy járvány, és onnan igyekezett távol maradni. 1670 áprilisában Gyaluról menekült el a himlő elől: „Én Uram, ha Isten engedi, szeredán innét elmegyek Bonczidára, mert itt is himlőzni kezdetek.” 1671 elejére a himlőtől való félelme odáig fokozódott, hogy a pánikja a sorain is átsüt, amit Teleki Mihálynak írt: „Örményest igen himlőznek. Kolozsvárt, Uram, rettenetesen himlőznek s hirtelen halállal halnak, hat s hét kezdett járni napjában; ha az irgalmas Isten meg nem szán bennünket, mind meg döglünk ebben az időben.” Az év februárjára az egyre terjedő himlőjárvány minden új hírért nyomon követte: „Báldon igen himlőznek; az asszony cselédibe is már beesett. Buzai is meghimlőzött. Itt is azért nem merünk mulatni.” A bálokat fölöttébb kedvelő Bánffy számára a himlő megjelenése volt az egyetlen olyan körülmény, amely visszatartotta a mulatozástól. 1672 tavaszán ezt fogalmazta meg Telekinek: „Én, Uram, Isten kegyelméből szeredához egy hétre okvetetlen Örményesre megyek, ott azon héten mulatok s az innepre Gyaluba igyekezem, ha nem himlőznek; de mind ott s mind Bonczidán kezdettenek himlőzni, ha Isten meg

nem könyörül.” Az év áprilisában tovább terjedt a himlő, ezért Bánffy a családját is megpróbálta megóvni a járványtól: „Én Gyaluban leszek, mert Bonczidán igen himlőznek. Úgy látom, feleségemnek is ott kell betegedni, ha Isten azalatt szerencsétlenségtől megoltalmazza.” (Teleki Mihály levelezése, 6/127.) A himlővel kapcsolatos hírek a főúri levelezésekben ugyanúgy kiváltották a néha túlzott aggodalmat, mint manapság. Teleki Mihály és felesége az egyik lányuk betegsége kapcsán rettegett a himlőtől annak ellenére, hogy az ő környékükön még nem is jelent meg a betegség: „Az én leányom igen beteg. Szegény nem is őt tegnap is, az rettenetes forróság van rajta. Félttem himlőtől, noha itt e tájon affélel nem hallottam. Az miatt rettenetes nyughatatlansággal van feleségem; ereje penig egy csep sincsen.” (Teleki Mihály levelezése, 6/162.) 1673 márciusában az egyre súlyosabb himlőjárvány Teleki Mihály és környezete, sőt a fejedelem családját is elérte: „az kis Kriskám is megbetegedék, himlőzik. Fogarasban már az aszszonyunk leányiban is öt volt himlős. Az kis Vas kisaszszony is meghimlőzött, Enyeden Vas Gyurkó is.” (Teleki Mihály levelezése, 6/438.) Az említett Vas Gyurkó czegei Wass György volt, Teleki unokaöccse, aki maga is megemlékezett a betegségről, igaz, ő visszaemlékezve egy évvel későbbre, 1674-re datálta azt: „Tavaszelé reám esett az himlő; abból majd pünkösöd felé hogy kigyógyultam volna, hoztak haza; szememben hályog esvén, vittek szegény Görgei uramhoz; ő kegyelme isten után kigyógyított belőle; meggyógyulván isten kegyelméből” (Nagy, 1896).

A levelek, emlékiratok és naplók azt mutatják, hogy míg például Nemes János fájdalommal, de a halált természetesnek véve számolt be a gyermekei, testvérei, szülei elvesztéséről, addig Teleki Mihály vagy Bánffy Dénes kifejezetten pánikba tudtak esni egy-egy jelentősebb járvány idején. Míg Nemes szinte meg sem említette a járványokat vagy a halálok okait, addig Teleki és Bánffy, valamint a feleségeik is folyamatosan emlegették a pandémiákat, és ugyanezt tette czegei Wass György is. Nemeshez és a szintén székelyföldi nemes Kálnoki Sámuel a feleségének írt leveleiben kevésbé tartotta veszedelmesnek a gyermeke betegségeit, Wass Györgyhez vagy akár Bethlen Miklóshoz hasonlóan, viszont a Teleki és Bánffy családokban nagy aggodalommal óvták a gyermekeket. A forrásokból az is kiderül, hogy míg a Habsburg-területeken ekkorra már léteztek központi járványügyi szabályozások, addig Erdélyben egyáltalán nem találkozunk ilyennel, sem karanténnal, sem elkülönítési utasításokkal. Az egyetlen központi utasítás az országos böjt megtartására vonatkozott a legsúlyosabb pestisjárvány idején. A betegségtől való félelem és a védekezés, sőt az orvos iránti igény azonban egyre inkább megjelent a korszak egodokumentumaiban, ahol a szerzők egészséghez és betegséghez való viszonya is megmutatkozik. Az orvoslás egyre fontosabbá válása mellett ugyanakkor visszatérő motívum az az alapélmény, hogy a járvány és a betegség Isten büntetése, ami miatt bűnbánatot kell tartani, és hogy valójában minden védekezés és óvintézkedés ellenére végső soron mind az ország egésze, mind pedig a levelezők és naplóiírók Isten kezében vannak.

IRODALOM

- Ágoston G. – Oborni T. (2000): *A tizenhetedik század története*. Pannonica Kiadó, <https://bit.ly/2RVFaXy>
- Bethlen M. (1980): *Bethlen Miklós élete leírása magától*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, <http://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html>
- Bitskey I. (1982): Utószó. In: Bitskey I. (vál.): *Magyar emlékirók 16–18. század. (Magyar remek-írók)* Budapest; Szépirodalmi Kiadó, 985–998.
- Bitskey I. (1996): História, emlékirat, önvallomás. In: Bitskey I.: *Eszmék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról). (Csokonai Könyvtár 7)* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101313/CSK007.pdf?sequence=1>
- Cushing, F. G. (1984): Történelem vagy irodalom? A magyar emlékiratírás hagyományai. *Literatura*, 11, 2, 176–185. https://mandadb.hu/dokumentum/173320/literatura_1984_2.pdf
- Cserei M., Nagyajtai (1852): *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*. (szerk. Kazinczy G.) Pest: Emich Gusztáv könyvnyomdája, <http://mek.niif.hu/05600/05632/05632.pdf>
- Dobrovolný, P. – Moberg, A. – Brázdil, R. et al. (2010): Monthly and Seasonal Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records since AD 1500. *Climatic Change*, 101, No. 1–2, 69–107. <http://www.sysecol2.ethz.ch/Refs/EntClim/D/Do076.pdf>
- Hajnal I. (1921): *Írástörténet az írásbeliség feljúlása korából*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság
- Hajnal I. (1933): Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Szekfü Gy. – Alföldi A. (szerk.): *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest: Sárkány-Nyomda Részvénytársaság, 183–214.
- Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekből (1912) (közli Tóth Ernő) *Történelmi Tár. Új folyam* 1–4.
- Horváth J. (1931): *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*. Budapest: Magyar Szemle, <https://mek.oszk.hu/16800/16843/>
- Istványi G. (1934): *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, http://real-eod.mtak.hu/7584/1/201_219_000993356.pdf
- Lampérth G. (1918): A magyar levélírás kezdete. *Századok*, 12, 1–2, 1–21. http://real-j.mtak.hu/13675/1/Szazadok_1918.pdf
- Makkai S. (1994): Bevezetés. In: Makkai L. (szerk.): *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, 6. Budapest: Franklin Társulat, V–XVIII. Az 1941-es budapesti kiadás reprintje. https://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8628.pdf
- Mikó P. (1896): *Női magyar levélstílus a 17. században*. Székelyudvarhely: Becsek Dániel Könyvnyomdája, <http://real-eod.mtak.hu/5767/>
- Nagy Gy. (közli): Czegei Vass György napló. (1896) In: Nagy Gy. (közli): *Monumenta Hungariae Historica* 2. Scriptorum 35. *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*. III. Budapest: MTA, http://real-eod.mtak.hu/1858/3/2_MHHS_Irok_Scriptores_35.pdf
- Nagy L. (2007): Az emlékirat-irodalom. In: Jankovits L. – Orlovsky G. (szerk.): *A magyar irodalom története*, 1. Budapest, 555–567. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1/ch47.html#_CUM_DEO
- Papp K. (2012): *Családi nemesi írásgyakorlat a XVII–XVIII. századi Erdélyben*. PhD-disszertáció, Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem, https://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumate/2012/filologie/Papp%20Kinga_HU.pdf

- Péter K. (1996): *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: Péter K. (szerk.): *Gyermek a korai újkori Magyarországon. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19)*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 41–45.
- Rácz L. (2001): *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
- Teleki M. (1905–1926): *Teleki Mihály levelezése I–VIII*. (szerk. Gergely S.) Budapest, <https://eda.eme.ro/handle/10598/9109>
- Tóth Zs. (2006): Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz. Cserei Mihály kalendáriumai. Esettanulmány. In: Tóth Zs.: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó, 333–405. <https://bit.ly/3pXu1Ch>
- S. Sárdi M. (2014): *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Máriabesnyő: Attraktor Kiadó
- Szilágyi S. (szerk.) (1893): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 16*. Budapest, MTA, <https://eda.eme.ro/handle/10598/9072>
- Szilágyi S. (szerk.) (1894): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 17*. Budapest, MTA, <https://eda.eme.ro/handle/10598/9059>